

Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye*

Döbrentei Gábor munkásságáról lényegre törően emlékezve sem lehet szólni anélkül, hogy ne essék szó egyrészt a magyar nyelv ügyének 18. század végi és reformkori állapotáról, másrészt az ezzel oly szorosan összefüggő tényről, a Magyar Tudós Társaságnak (mai Akadémiánk elődjének) megalapításáról és kezdeti tevékenységének bizonyos vonatkozásairól.

1. Döbrentei, aki 1785-ben a Veszprém megyei Nagyszöllösön született, és 1851-ben Budán halt meg, életrajzírójának, Jancsó Elemérnek a véleménye szerint írói, tudósi és szervezői tehetséggel megáldott ember volt, s legmaradandóbb, legértékesebb tevékenységét a műveltségszervezés területén végezte. A „nagy magyar műveltségszervező”-ben (Jancsó 1944: 3) a magyar ifjúsági irodalom egyik megteremtőjét, a mérsékelt nyelvújítót, nyelvemlékek gyűjtőjét és kiadóját, az Erdélyi Múzeum című folyóirat megalapítóját és szerkesztőjét, szépirodalmi alkotások szerzőjét és a Magyar Tudós Társaság első titoknokát (1831–1835) tisztelhetjük. Döbrentei Kazinczynak éveken át barátja, Széchenyinek pedig egy ideig bizalmi embere volt, s nem érdemtelenül került az Akadémia titoknoki székébe (ez a mai főtítkári szerepkörnek felelt meg). Ezért a megtisztelő, de roppant felelősségteljes pozícióért (az első elnök Teleki József, az alelnök pedig Széchenyi volt) olyanokkal volt versenyben, mint Kazinczy, Kölcsey és Horvát István, a kor ismert és elismert személyiségei, s olyanok követték e fontos pozícióban, mint Toldy Ferenc, Arany János és a Magyar Nyelvtudományi Társaság létrehozásában és a Magyar Nyelv című folyóirat elindításában oroszlánrész vállaló Szily Kálmán. A kor, amelyben Döbrentei élt és alkotott, eseményekkel teli, izgalmas és forrongó, a magyarság történelmében fölfelé ívelő korszak volt. Több volt benne a harc, az elmentmondás, mint visszatekintve általában tűnhet, de hogy a kor vezető magyar értelmisége teljesítményéről nagy elismeréssel szólhatunk, sőt kell szólnunk, ahhoz nem fér kétség.

* A Magyar Tudományos Akadémia Döbrentei-emlékülésén Budapesten, az Akadémia székében 2005. december 5-én elhangzott előadás.

2. Két alapélménye bizonyosan van annak, aki közelebbről, eredeti forrásokat is tanulmányozva vizsgálja a 18. és 19. század fordulójának és a reformkornak a magyarországi históriáját. Az egyik a nemzetté válás folyamatát kísérő patriotizmusnak, a hazáért való tettekészségnek a terjedése. A másik pedig az, hogy a magyar nyelv ügyét a kortárs magyar értelmiség a legszorosabb összefüggésben szemlélte és kezelte a társadalom korszerűsítésének a törekvéseivel. Egy idevágó – s nem csak a széphalmi mesterre vonatkozó – Kazinczy-idézet 1808-ból: „bennünk hazaszeretet lobog, mellynek egy része 'a nyelv szeretete” (idézi Benkő 1982: 10). A nyelv (a szó tágabb értelmében is) ekkor vált politikummá. Mégpedig sajátos helyzetben, mert „egy országban, ahol a latin a hivatalos nyelv, ahol a lakosságnak csaknem hatvan százaléka nem magyarul beszél, ahol az uralkodó anyanyelve évszázadok óta német, és ezeknek az uralkodóknak a székhelye is egy másik ország fővárosa [...] igen egyedi és igen komplikált helyzet...” (Bíró 2005a: 590). Amikor Döbrentei 1785-ben megpillantja a napvilágot, a magyar nyelv, a magyar irodalmi nyelv ügyében már számosan végzik a maguk áldozatos munkáját. De mi is volt az a folyamat, amely a nyelvújításhoz és a magyar nyelv hivatalossá tételéhez vezetett? Egy mondatos magyarázattal: „nem önmagában a magyar nyelven művelt irodalomnak, de nem is magának a magyar nyelvnek a jelentősége növekedett meg, hanem annak a kapcsolatnak, ami a *nyelv* és a *nemzet* között áll fenn” (Bíró 2005b: 8). Amiről szó van, az a nemzetté válás folyamata, mégpedig egy a 18. század második felében születő közösségfogalomnak, a kulturális nemzetnek a jegyében. S a nyelvnek ebben az összefüggésben azért lesz kiemelt fontosságú szerepe, mert a nyelvek ekkor válnak a közösségi kohézió megteremtése, az összetartozás megélése és kifejezése első számú eszközévé (Bíró i. m. 12). Tudjuk persze, ez a születő nemzetfogalom súlyos kérdéseket is magában hordozott, mert nem zárta ki (ahogy a 20. századi történelemből sajnos jól ismerjük) a szélsőséges nemzetértelmezési gyakorlatot. A magyar nyelv a szóban forgó évtizedekben tehát „a nemzeti szabadság biztosítója és a hiányzó magyar állam pótléka”, s mint ilyen „a nemzeteszmé legfontosabb eleme” (Bíró i. m. 17) volt. De milyen állapotban volt a magyar nyelv, s mit tett a nyelvvel összefüggő kérdésekre reflektáló magyar értelmiség? Kazinczy 1793-ban szomorú látéletet állít ki Kis Jánosnak írt levelében a magyar nyelvről: „Készületlen minden: Lexikonunk szűk, szegény; Grammaticánk habzó, hiányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen, 's 'a mi mindennél bajosabb, mi magunk, Irók és Olvasók, készületlenek vagyunk, 's egészen készületlenek” (idézi Benkő 1982: 21). Amit a kor jeles gondolkodói megéreznek, többé-kevésbé tudatosan érzékelnek is, illetőleg fokozatosan fölismernek, az az, hogy a társadalom korszerűsödésének, illetve bizonyos politikai célok megvalósításának nyelvi föltételei is vannak. Más szavakkal: ha Magyarországot egy új, tudniillik a közös kultúrán és nyelven alapuló nemzetfogalom jegyében összefogni és korszerűsíteni kívánják – márpedig ezt akarták –, akkor – jól ismervén a magyarnak a némettel és részben a latinnal szembeni elmaradottságát – a magyar nyelv korszerűsítéséért haladéktalanul tenni kell valamit. Tettek is. Az irodalmi nyelv egységesítése ebben a korszakban ér el döntő szakaszához. Benkő Loránd írja: a felvilágosodásnak a „...XVIII. század utolsó két évtizedére eső szakasza az irodalmi írásbeliségnek az előző időszakhoz ké-

pest szinte ugrásszerű továbbfejlesztésével, normalizálásával olyan széles bázist teremtett, amelyre az irodalmi nyelvi norma további belső nyelvi szilárdulása és szociális kiterjeszkedése biztosan ráépülhetett, azaz hogy a későbbi időben a nyelvi alapot már nem megteremteni, hanem csupán tovább szélesíteni kellett” (1960: 500). A következő nagy feladat az irodalmi nyelvnek a kodifikálása, az írott köznyelv kiszélesítése, a tudományok magyarnyelvűségének a kiépítése és mindezeknek az elterjesztése volt. Az 1825-ben alapított és 1831-től uralkodói jóváhagyással működő Magyar Tudós Társaságnak e téren játszott alapvető fontosságú szerepét nehéz volna túlbecsülni. Mi is volt a cél az Akadémia létrehozásával? Ez: „Mindenekelőtt kötelessége e Társaságnak a honi nyelvet művelni és gyarapítani”. Azaz a Magyar Tudós Társaság nyelvi ideológiája (hogy mai terminológiát használjak) az úgynevezett vernakularizáció volt, azaz a magyarhoz képest fölérendelt helyzetű latinnal és a némettel szemben a honi nyelvnek, a magyarnak a (politikai, kulturális, gazdasági célokat is követő) támogatása és helyzetbe hozása. A szóban forgó nyelvművelés és -gyarapítás már-már összehangolt (mai terminussal élve) nyelvi tervezési tevékenységnek tűnik mai szemmel nézve. Az egykorú írásokból és eseményekből megállapítható: „A korszak nyelv- és művelődéstörténeti szempontból egyik legfontosabb fejleménye, hogy a nyelvvel foglalkozók, a nyelvről szóló diszkurzust létrehozók fölismerik és elismerik, hogy • a magyar nyelv több változathból áll, • a magyar nyelv változik, sőt változtatható, érvényesül rendszerében és használatában alkotás és befogadás, • az új, akár belső, akár idegen eredetű, valamilyen feldolgozást (például értékelést) kíván” (Tolcsvai Nagy 2004: 40). A nyelvi tervezés legfontosabb területein egyaránt lázas tevékenység folyt. Egyfelől az állapot-, másfelől a helyzettervezés, sőt részben már az elterjesztéstervezés területén is. Az előbbi a magyar standardnak (az irodalmi nyelvnek, illetve az írott köznyelvnek) a még szükséges kidolgozását, kodifikálását, bővítését és finomítását jelentette, az utóbbi pedig a magyar nyelv használati körének tágítását és használata jogi feltételeinek a kiépítését. Ismeretes, hogy a nyelvújítás, tehát az állapottervezés körébe tartozó eme korszakos mozgalom nagy eredménye a magyar standard nyelvváltozat rögzítése, illetőleg a magyar kultúrában az írásbeliség és a nyilvánosság fórumain követendő nyelvi eszményként való elfogadtatása volt. A helyzettervezés pedig 1844-ben s azzal érte el célját, hogy a magyar nyelv a Magyar Királyság hivatalos nyelvévé vált.

3. Döbrentei ennek a kornak volt gyermeke és felnőttként cselekvő részese. Életútja – mondhatni – sorsszerűen kijelölte szerepét abban a magyarság sorsát meghatározó módon befolyásoló folyamatban, amelyben a magyar nyelv ügye oly fontos volt. Gimnazista korában, a soproni evangélikus líceum tanulójaként az 1790-ben alapított neves önképzőkörnek lett tagja, s előbb könyvtárosa, majd 1803 és 1805 között titkára. „A magyar nyelv ügyéért folytatott lelkes harc hamar megragadta fogékony lelkét, és szervezőképessége, önálló és irányítani akaró, mások befolyását magába olvasztó egyénisége főbb vonásaiban már akkor előttünk áll” – írja Jancsó (1944: 5). 1804-ben az önképzőköri titoknok Döbrentei a nagy Révai Miklósnak írt levelet, s az önképzőkör nevében Révait „Első Rendbeli Levelező Társ”-nak hívta meg (Rubinyi 1911: 148). Mint tudjuk, Révai 1784-ben készítette el tervezetét egy Magyar Nyelvművelő Társaságról latin nyelven (Societas Culturae

Linguae Hungaricae; I. Kiss 2000). Döbrentei tudhatott e tervről, akár Révaitól közvetlenül, akit 1806-ban személyesen is fölkeresett. Miként egyébiránt a kor magyar irodalmi életének más jeleseit is. Kazinczy ajánlásával került a tehetséges fiatalember Erdélybe, ahol megindította és szerkesztette az Erdélyi Múzeumot, s elkészítette az Erdélyi Magyar Tudós Társaság tervezetét. 1825-ben ismerkedett meg Széchenyivel, aki bizalmába s 1828-tól az Akadémia létrehozását előkészítő bizottság tagjává fogadta. Bizonyos, hogy elsősorban Széchenyi Döbrentei szervezőképességéről, tájékozottságáról, széles körű nyelvismeretéről szerzett tapasztalatai játszották a főszerepet Döbrentei titoknoki kinevezésében. Talán Széchenyi is tudta, amit Rubinyi írt Döbrenteiről: „kora ifjúsága óta dolgozott a magyar tudós társaság eszméjének megvalósításán” (1911: 207). Említésre méltó, hogy Széchenyi Döbrenteivel nézette át a Hitel kéziratát. Mihelyt elkészült egy fejezet, Széchenyi másolatban „azonnal elküldte Döbrenteinek, hogy olvassa el és tegye meg esetleges megjegyzéseit” (Viszota 1916: 56). Az ezeket elemző tanulmány alapján egyértelmű, hogy Széchenyi Döbrentei javaslatának jelentős részét nem fogadta el. Azt sem, amit Döbrentei a legnagyobb magyar híres mondatához fűzött kiegészítésként. Széchenyi mondatát általában így emlegetik: „Magyarország nem volt, hanem lesz”, az eredeti mondat azonban így íródott: „Sokan azt gondolják, Magyarország – volt – én azt szeretem hinni, lesz”. Döbrentei el nem fogadott hozzászólási javaslata pedig ez volt: „Ezen gondolat lángja tüzelje (v. vezérelje) a Magyar s élni fog és Nagy lesz még”.

Mint úgyszólván a legtöbb íróember annak idején, Kazinczy híveként Döbrentei is nyelvújító volt pályája kezdetén. Neki köszönhetjük például a *dallam*, *illem*, *művelődés*, *műveltség*, *szaval*, *szinigazgató*, *történelem*, *utánoz* szavak megalkotását (Jancsó 1944: 18). De nyelvújítónak mérsékelt volt, már 1815-ben azt írta: „Rettegő nem vagyok, de [...] kény szerint újító sem kívánok lenni” (Jancsó 1944: 19). Élen járt a budai német földrajzi nevek magyarításában. Ő alkotta meg egyebek mellett a *Csillebérc* és a *Pasarét* elnevezést.

Döbrentei elsődleges nyelvtudományi érdemét azonban nem nyelvújító (szó- és névalkotó) tevékenységében, hanem nyelvtörténeti források föl kutatásában, másolásában, illetőleg kiadásuk szervezett megindításában látjuk. Nyelvészeti kérdések iránti érdeklődése Erdélyben ébredt föl, ahol Gyarmathi Sámuellel gyakran beszélgettek nyelvi dolgokról is. Jancsó szerint Döbrentei erdélyi éveiben „Szorgalmasan másolgat[ott] grófi ismerősei levéltáraiban régi magyar nyelvemlékeket” (1944: 18). Az Akadémia 1832. közgyűlése határozott arról, hogy készüljenek másolatok a régi magyar kéziratokról, s két évre rá már megjelentetésükről döntöttek. Döbrenteinek mint a Tudós Társaság titoknokának s régi kéziratok ismerőjének bizonyára volt szerepe az akadémiai határozat megszületésében. Döbrentei 1835-ben, a tőle megindított és szerkesztett sorozat (Régi Magyar Nyelvemlékek) első, 1838-ban megjelent kötetének 1835-ben írott bevezetőjében okolta meg a nyelvemlékkiadás szükségességét, s érvei között egyebek mellett az alap kutatásra vonatkozó s a tudomány eredményeinek alkalmazását illetők egyaránt vannak, mint például a következők: nyelvtudományi kérdések mélyebb megfejtése, a nyelv igazi sajátosságainak megállapítása, a nyelv változásának megismerése, illetőleg az elhallódástól való megmentésük, régi szavak megismertetése és felújítása, a magyar

grammatika és szótár megírásának támogatása. Bárczi Géza szerint a nyelvemlékek kiadása nyelvtörténeti szempontból fontos és értékes kezdeményezés volt, s a Döbrenteitől közzétett kötetek „szinte korukat megelőzik szövegközlési elveikkel” (in Benkő 1967: 585). Az egyes kötetek bevezetéseiben bőven tesz figyelemre méltó, ma is helytálló észrevételeket. A következőket az 1840-es II. kötet 1836-ban írt bevezetőjéből idézem: „régibb magyar iratgyűjtemény szükében nem tehettek összehasonlítást” (IX), illetőleg mert „nem utaztak mindenütt a’ honban” (uo.; itt saját, gyakori utazásain szerzett tapasztalatai súlyával nyilatkozik meg). Jogosan teszi szövé, hogy „Ingó helyesírás”, „hányavetettsé” (XXIII) jellemez sok másolandó forrást. Nyelvhelyességi megjegyzései is vannak: „Szám és e’ szavak után: sok, keves, minden [...] nem is mond, a’ ki csak magyarul tud, többes számot” (uo.). Hivatkozik dunántúli nyelvjárási ismereteire (*mast, vőgy, velágosság, fogságtul, kü, fola, harmic, hel* [XXII]) és erdélyi nyelvi tapasztalataira is (az elbeszélő múlt használatára). Arra a kérdésre, hogy miért van kevés nyelvemlékünk, így válaszol: „Szemünk előtt legyen mindig [...] ezernyi zivatar a e’ hazának” (XX). Nyelvemlék-kiadási érdemeinek – 1838 (I), 1840 (II), 1842 (III), 1846 (IV/1) – állított méltó emléket Toldy Ferenc, amikor egy 1508-ból származó, Döbrenteitől fölfedezett kódexet róla nevezett el (e kódex modern hasonmás, betűhű kiadása 1995-ben jelent meg).

Ahogy Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi, akként Döbrentei is „művelődéspolitikai fogantatású nyelvszemlélet”-et vallott (Széchenyire vonatkozóan: Benkő 1982: 21). Azaz abból indult ki, hogy az „miben, mennyiben segíti a társadalmi haladást [...] a nyelvben eszközt lát(ott) a közjólét, a közboldogság, a közértelmesség, a közműveltség eléréséhez, illetőleg magasabbra emeléséhez” – ahogy Benkő Loránd írja Széchenyiről (1992: 15). Az emlegetett korban a magyarság számára nagy volt a tét. Bessenyei, Kazinczy, Széchenyi és társaik részben elindították, illetőleg folytatták és beteljesítették azt a folyamatot, amelynek eredményeként a magyar nyelvűség művelt, modern lett (Deme 1986: 261).

4. E kor a maga tapasztalataival tanulságokat kínál a mának is. *Társadalmi korszerűsödés, nemzeti közösség, globalizáció, Európai Unió, nemzettudat, anyanyelv* gyakorta emlegetett kifejezések, s mindegyik kérdések sorát veti föl. Például azt, hogy követhető-e, követendő-e az anyanyelvvel való tudatos törődés értelmiségi hagyománya, amelyre az előadásban említett személyek is példát adtak, vagy amiről a Magyar Tudós Társaság, azaz az Akadémia megalapítása szól.

Axiomatikus igazság, hogy társadalmi korszerűsödés nincsen nyelvi korszerűsödés nélkül. Tudvalévő az is, hogy a tudásalapú társadalmaknak a legnagyobbak a jövőbeli esélyei. Mi következik ebből? Az, hogy az értelmiségnek kulcs szerepe van, tehát felelőssége is nagy az új tudásanyag közvetítésében, azaz az anyanyelven történő információ-, illetőleg tudásáramoltatás társadalmi méretű biztosításában – más szavakkal: az anyanyelvi közösség társadalmi versenyképességének a fenntartásában. A felvilágosodás- és reformkori nemzedékek, tehát Döbrentei és kortársai válaszát és a következményeket ismerjük. Mi már egészen más világban élünk. De bizonyos kérdések – az anyanyelvvel összefüggők is – napjainkban is választ várnak. S a válaszadás kötelessége és felelőssége most kikerülhetetlenül a miénk.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. *Nyelvtudományi Értekezések* 113. sz. Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1992. Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről. *Magyar Nyelv* 88: 14–28.
- Bíró Ferenc 2005a. Nyelv, „tudományok”, nemzet. *Holmi* 2005. május. 580–94.
- Bíró Ferenc szerk. 2005b. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai.
- Deme László 1955. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.) 1–25.
- Deme László 1986. A tét és a tett. *Magyar Nyelvőr* 257–62.
- Jancsó Elemér 1944. *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. Kolozsvár, Minerva.
- Kiss Jenő (szerk.) 2000. Révai Miklós-jubileum. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 215. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kósa László 2004. In: Desewffy József (szerk.) *Bátfai levelek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó. 137–77.
- M. L. 2003. Döbrentei Gábor. In: Glatz Ferenc (főszerk.) *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár I, 276.
- Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Polgárdi Sándor (szerk.) 2005. *Akadémiai titoknok és az író. Döbrentei Gábor*. Pápa, Somlószlósi Evangélikus Egyházközség.
- Rubinyi Mózes 1911. Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története. *Magyar Nyelv* 7: 148–53, 204–10.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.
- Viszota Gyula 1916. Széchenyi első négy művének nyelvéről. *Magyar Nyelv* 12: 49–63, 103–13.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

Gábor Döbrentei and the cause of the Hungarian language

This paper was presented as a memorial speech about the first secretary of the Hungarian Scholarly Society, the predecessor of the Hungarian Academy of Sciences (founded in 1825). The author briefly presents the linguistic activities of the eminent all-round cultural organiser by situating Döbrentei's life and work within the age of enlightenment and the Hungarian Reform Age (first half of the nineteenth century) as well as within the context of the state and situation of the Hungarian language.